

“IMOM BUXORIY” (U.QO‘CHQOR) TARIXIY SHE’RIY DRAMASIDA KONFLIKT TURLARI

*G‘ulomjon Atadjanov,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti
va folklori instituti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Usmon Qo‘chqorning “Imom Buxoriy” she’riy tarixiy dramasida badiiy konflikt masalasi tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: tarixiy drama, konflikt, xarakter, she’riy drama, obraz, syujet, Imom Buxoriy, tarixiy shaxs, dramaturg.

Аннотация: В данной статье проанализирован вопрос художественного конфликта в поэтической исторической драме Османа Кочкара «Имам Бухари».

Ключевые слова: историческая драма, конфликт, персонаж, поэтическая драма, образ, сюжет, имам Бухари, историческое лицо, драматург.

Annotation: This article analyzed the issue of artistic conflict in the poetic historical drama "Imam Bukhari" by Osman Kochkar.

Key words: historical drama, conflict, character, poetic drama, image, plot, Imam Bukhari, historical person, dramatist.

KIRISH:

Istiqlol davri o‘zbek adabiyotida dramaturgiya adabiy turi xususan, tarixiy drama yaratish jadal rivojlandi. Chunki, sovet davri adabiyotida taqiqlangan, qoralangan tarixiy shaxslarning hayoti, faoliyati, millat hayotidagi ulkan ma’naviy o‘rni tarixiy dramalarda adolatli va holis yoritilmagan edi. Istiqlol sharofati bilan millatimiz ma’naviyati taraqqiyotida chuqur iz qoldirgan Imom Buxoriy, Najmiddin Kubro, Alisher Navoiy, Mashrab, Muqimiy kabi buyuk tarixiy va adabiy shaxslar haqida tarixiy dramalar yaratildi. Bizga ma’lumki, o‘zbek dramaturgiyasida tarixiy mavzularda yaratilgan dramalarning aksariyatini tarixiy-biografik xarakterdagi dramalar tashkil etadi. 1998-yilda hadis ilmining sultoni Imom Buxoriy haqida yetti drama yozildi. O’sha yili O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi tomonidan Imom Buxoriy tavalludining 1225 yilligi munosabati bilan allomaga bag‘ishlangan dramalar tanlovida Usmon Qo‘chqorning “Imom Buxoriy” tarixiy she’riy dramasi birinchi o‘rinni oldi. “Ma’lumki, Imom al - Buxoriy o‘z umrining asosiy qismini Bag‘dodda o‘tkazib, asl (sahih) hadislarni ajratib olib, birinchi bo‘lib tasnif etgan allomadir. Ushbu zot va u qoldirgan meros mana o‘n ikki asrdirki, islom olamini hayratga kelmoqda. O‘tgan davr mobaynida bu benazir insonning ibratli

hayoti, aql bovar qilmas darajadagi iqtidori afsonaviy quvvai hofizasi, ilmiy salohiyati va avlodlarga qoldirgan ma'naviy merosi haqida ko'plab tarixiy va ilmiy asarlar yaratildi. Madaniyat ishlari vazirligi tomonidan bu daho hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan asarlar tanlovining e'lon qilinishi dramaturgiyaning o'zida Imom Buxoriyga bag'ishlangan yettita pyesaning dunyoga kelishiga sabab bo'ldi. Ular orasida Muhammad Ali Ergashevning "Saodat yo'li", Usmon Qo'chqorning "Rasulloh kotibi", Rustam Ma'diyevning "Bir kechalik tush", Sobir Ehsanovning "Muhaddis", Jasur Rasultoyevning "Muqaddas ziyo", Tohir Julmatovning "Imom al Buxoriy", Muhiba Hamidovanning "Buxoriy muhabbati" singari asarlar bor. Bu asarlar asosida qator teatrlarimiz sahnasida buyuk alloma siymosi o'zining sahnaviy tajassumini topdi. Tilga olingan asarlar orasida Usmon Qo'chqorning muqaddima va olti ko'rinishdan iborat "Rasulloh kotibi" she'riy dramasi ajralib turadi"²⁴⁵. Drama dastlab "Rasulloh kotibi" nomi bilan nashr qilingan bo'lsa, keyingi nashri esa "Imom Buxoriy" tarixiy she'riy dramasi nomi bilan qaytadan nashr qilingan²⁴⁶. Mazkur tarixiy she'riy dramada Imom Buxoriy (60 yoshda), Abu Muso Termiziy (Imom Buxoriyning shogirdi), Yahyo az-Zuhayliy (nishopurlik shayx), Abu Miskin, Asror Qoziy, Hajjoj, Saloma (Yahyo az-Zuhayliyning shogirdlari), Ash'or Nishopuriy (nishopurlik shoir), Birinchi savdogar, Ikkinchi savdogar, Uchinchi savdogar (savdogarlar), Qaroqchiboshi, Amir Xolid az-Zuhaliy (Buxoro amiri), Ja'far (Xolid az-Zuhaliy vaziri), G'unjor (buxorolik tarixchi olim), Muhtasib (Buxoro muhtasibi), Haris ibn Abul Varqo (Buxoro qozikaloni), Birinchi talaba, Ikkinchi talaba, Uchinchi talaba (Imom Buxoriy talabalari, 10-12 yoshlarda), Ona (Imom Buxoriy onasining arvohi), G'olib Jabroyil (Xartang qishlog'idagi Imom Buxoriy tushgan xonadon sohibi), Xartangiy (xartanglik olim), Ibn Subkiy (xartanglik fozil bir shaxs), Mulla Qosid (Xartang masjidining imomi) kabi tarixiy va to'qima obrazlar ishtirok etadi. Xususan, bu dramada Imom Buxoriy, Abu Iso Termiziy, Yahyo az-Zuhayliy, Abu Miskin kabi tarixiy shaxslar obrazi yaratilgan. Shu bilan birga Dramaturg Usmon Qo'chqorning badiiy fantaziyasi bilan yaratilgan Birinchi savdogar, Ikkinchi savdogar, Uchinchi savdogar, Hajjoj, Qaroqchiboshi, Xartangiy kabi badiiy to'qima obrazlar ham mavjud.

Tarixiy drama syujetidagi voqealar uch badiiy makonda Nishopurda, Buxoroda va Samarqandda bo'lib o'tadi. Dramaning muqaddima qismida Imom Buxoriyning Nishopurga kelishi, xalq, shahar ahli uni hurmat-e'tibor bilan kutib olishidan boshlanadi. Nishopur xalqi buyuk vatandoshimizni kutib olishga chiqadi. Hatto quyoshga ham tenglashtirib "Nishopur osmonida juft bo'ldi quyosh!"²⁴⁷ deya ta'riflaydilar. Imom Buxoriyga nisbatan xalqning maqtov va hurmat-e'tiborni ko'ra olmagan badbin kimsalar jumladan, Zuhayliy, Abu Miskin, Asror Qoziy kabi salbiy obrazlar buni qila olmaydi. Ichiqora va baxl, o'zlarining obro'si tushib ketishidan xavfsiragan Muhammad ibn Yahyo az-Zuhayliy va uning shogirdlari bo'lgan Abu

²⁴⁵ Rahmatullayeva D. N. XX asr o'zbek dramaturgiyasi va teatr san'atida tarixiy drama (shakllanishi va rivojlanish muammolari) diss... Toshkent, 2004. – B. 282

²⁴⁶ Qo'chqor U. Imom Buxoriy. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – 112 b.

²⁴⁷ Qo'chqor U. Imom Buxoriy. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – B. 4.

Miskin va Asror Qoziylarning ichiqoraligi sababli dramada Imom Buxoriy va unga qarshi kuchlar o‘rtasida konflikt yuzaga keladi. Zuhayliy shogirdlariga qarata shunday deydi:

Uch kundirkim, o‘zingizga xo‘b yaxshi ayon,
Nishopurda Muhammad al-Buxoriy mehmon.
Peshvoz chiqdi uni kutib butun bir shahar,
Naq payg‘ambar kelgan deysiz, tavba, alhazar²⁴⁸.

Tarixiy dramaning birinchi ko‘rinishida Buxoriy Nishopurda yashab qolishni niyat qiladi. Ammo, tuhmat, bo‘hton, g‘iybatlar yog‘dirgani va muhaddisni shakkoklikda ayblaganlari uchun u yerdan ketishga majbur bo‘ladi. Birinchi ko‘rinishda konfliktni ikki bo‘lamiz. Imom Buxoriyga qarshilar Zuhayliy va uning shogirdlari Abu Miskin, Asror Qoziylar, ikkinchisi esa Imom Buxoriy tarafidagilar Hajjoj, Salomalar. Aslida ular ham Zuhayliyning shogirdlari. Hayotda oq va qora, yaxshi va yomon bo‘lganidek, hayot ham ularni ikki qutbga bo‘lgandi. She‘riy dramaning ikkinchi ko‘rinishi Ash‘or Nishopuriy-Buxoriy, Birinchi ulamo-Buxoriy, Qizlardan biri-Buxoriy, Ikkinchi ulamo-Buxoriy, Asror Qoziy-Buxoriy, Abu Miskin-Buxoriy kabilarning suhbat-dialoglaridan iborat. “Konflikt –dramaning qalbi, asar syujetini ishga soluvchi prujina (o‘zak), unga alohida kuch beruvchi qudratli jichag. Konflikt asar g‘oyasini, muallifning ijodiy niyatlarini, personajlarning o‘zaro aloqalari va ular o‘rtasida yuz bergan kurashni ifoda etadi. Demak, dramaturgik konflikt – voqelikdagi ziddiyatlarning badiiy ifodasidir. Konflikt, ayniqsa, dramada hal qiluvchi omildir”²⁴⁹. Konfliktga bag‘ishlab “Adabiyotshunoslik terminlar ensiklopediyasi”da ham maxsus maqola yozilgan. Unda shunday deyiladi: “Konflikt – (lot. Conflictes- to‘qnashuv) adabiyotda- personaj va muhit, qahramon va taqdir o‘rtasidagi to‘qnashuv hamda personaj yoki lirik fikr subyekti ongidagi qarama-qarshilik”²⁵⁰.

“Konflikt” termini so‘ngi davr nazriyotchilari tomonidan “Kolliziya” deb tadqiq etilgan. Aslida, “Kolliziya” ham yangi termin emas. “Umumiy vaziyat bilan bir qatorda butun syujetning asosini umumiy kolliziya yoki konflikt ham tashkil etishi mumkin. Unisi ham, bunisi ham badiiy makon-zamonda joylashgan: qahramon olami, uning koinoti, Gegel ta‘biri bilan aytganda muayyan “hatti-harakatlarning umumiy kuchlari”ni o‘z ichiga oladi. Kolliziya – syujet asosi sifatida kuchlar muvozanatining vaqtinchalik buzilishidan iborat: butun syujet (butun “voqea”) ana shu buzilish, olamdagi tomonlardan birining bir yoki bir nechta personajda mujassam bo‘lgan hamda oxir-oqibatda qarama-qarshi tomonning personifikasiyalashgan (qahramonda va uning xatti-harakatlarida aks etgan) “javob”iga sabab bo‘luvchi ekspansiyasi sifatida qaralishi mumkin.”

²⁴⁸ Qo‘chqor U. Imom Buxoriy . – Toshkent: O‘zbekiston , 2020 . – B. 6 .

²⁴⁹ Abdusamatov H . Drama nazariyasi. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at, 2000. – B. 26.

²⁵⁰ Литературная энциклопедия терминов и понятий. (Главный редактор и составитель А.Н.Николюкин)– Москва: НПК Интелвак, 2001. - С. 392-393.

Nazariy adabiyotlarda belgilanganidek, “Imom Buxoriy” tarixiy dramasida ham ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi kurash ya’ni, Imom Buxoriy va unga qarshi qora kuchlar o‘rtasidagi kurash badiiy konfliktni tashkil etadi.

Imom Buxoriyga qarshi bo‘lgan kuchlardan biri Asror Qoziy Zuhayliyga qarab “Nishopurda ular oddiy bir ulamo” ekanligini pisanda qiladi. Zuhayliyning yana bir shogirdi Abu Miskin ham Asror Qoziyning fikrlarini ma’qullab, ustoziga yaltoqlanib “Nishopurning quyoshi”- Abu Zuhayliy ekaniga urg‘u beradi. Ichiqora Zuhayliy ham hadisshunos Imom Buxoriyning hadis yod olish qobiliyatini uydirma deb hisoblaydi. Hatto, uni shakkoklikda ayblaydi. Ya’ni Imom Buxoriyning Qur’on ilohiydir degan javobida talaffuzi ilohiy emas deb ayb qo’yadi. Zuhayliy boshchiligidagi Abu Miskin, Asror Qoziy Imom Buxoriyni “murtad”, “betayin”, “mug’ambir” deb ayblaydi. Ular Imom Buxoriyning hadislarni tasnif etib, sahih va g’ayrisahi deb ajratishini qoralaydi. Bu ichiqora obrazlar bilan Imom Buxoriyning shogirdlari Hajjoj va Saloma fikriy to’qnashuvga kirishadi. Demak, “Imom Buxoriy” tarixiy dramasida qahromonlar o‘rtasidagi konflikt yetakchilik qiladi. Ya’ni Abu Zuhayliy boshchiligidagi Abu Miskin va Asror Qoziy bir taraf bo‘lib, ular salbiy obraz sifatida yaratilgan. Imom Buxoriy boshchiligidagi Hajjoj, Saloma va boshqalar ijobiy obrazlardir.

Dramada Imom Buxoriy obrazi badbin kayfiyatli dindor emas, balki dunyoqarashi keng katta ulamo sifatida aks ettiriladi. Chunki, shoir Nishopuriyni ulamolar insoniy muhabbat kuychisi, uning g’azallari botil va harom deb ayb qo’yilganida Imom Buxoriy uni oqlaydi. U ishqning har ikki turini ijobiy baholaydi. Bundan tashqari, ulamolar ayollar masalasida ham Imom Buxoriy bilan bahslashadi. Ulamolar orasida “Ayoldan payg’ambar chiqmagan”, “Ayollar majlisga kiritilmasin” degan noroziliklar paydo bo’ladi. Bu bahslarga katta ulamo Imom Buxoriy shunday javob beradi:

“Buxoriy

Ayol jami mushfiqlikning misoli erur,
Ayol mehru muhabbatning timsoli erur.
Inson mehrin ne uchun siz aytasiz botil?
Bolalarni so’ydirganda Fir’avn qotil,
Bo’lmaganda zaifasi mushfiq Osiyo,
Omon qolgan bo’larmidi hazrati Muso?
Bibi Maryam homilador bo’lib Isoga,
Sharm aylabon iltijolar etgach Xudoga,
Bir ovloqda och qolibon holdan ketganda,,
Chanqoqlikdan joni aniq bo’g’ziga yetganda,
Olloh uning poylaridan ariqlar ochgan,
Olloh uning boshlaridan xurmolar sochgan.
Ko’ngildagi otashimiz, volamiz ayol,
Hadis borkim: ona, qizu xolamiz ayol.
Behudaga demamishlar Rasul bir hikmat:

Onalarning oyoqlari ostida jannat.
Musiqadek dilafro‘zdir, dilrabo ayol,
Dilnavozdir, tilkushodir, dilrabo ayol.
Shuning uchun biz oylarga etamiz qiyos,
Shuning uchun jamoliga gul tashbehi mos.
Bu dunyoda neki go‘zal ashyo aylanar,
Barchasi ham shu ayolga kelib boylanar.
Go‘zalliklar go‘zallikka hamdam yuradir,
Tangri go‘zal, go‘zallikni yaxshi ko‘radir”²⁵¹.

Tarixiy dramaning to‘rtinchi va beshinchi ko‘rinishlaridagi voqealar Buxoroda kechadi. O‘z ona shahri Buxoroga kelgan alloma bu yerda ham qarshiliklarga uchraydi. Tarixiy dramada qarama-qarshi kuchlar, qarama-qarshi g‘oyalar, qarama-qarshi xarakterlar kurashi keskinlashadi. Demak, dramada dramaturg konfliktning turli tiplaridan unumli foydalangan.

Usmon Qo‘chqor ayniqsa, dramada tashqi konfliktidan foydalangan. Ya‘ni asarda personajlar o‘rtasidagi konfliktidan dramaning boshidan oxirigacha istefoda qilingan. Zero, konflikt badiiy mazmun va shaklni aks ettirib qolmasdan, jonli hayotning badiiy ifodasi o‘laroq namoyon bo‘lgan. Kuchli qarama-qarshiliklar xarakterlarni ochadi. Jumladan, mazkur dramada ham Imom Buxoriyning fozil olimligi, Abu Zuhayliy boshchiligidagi ulamolarning johilligi namoyon bo‘ladi.

Xuddi Nishopurdagi singari bu yerda ham Haris ibn Abdul Barqo va Muhtasiblar tomonidan shakkoklikda ayblashadi. O‘zlarining niyatlarini amalga oshirish uchun Amir Zuhayliy va Imom Buxoriy o‘rtalarida sovuqchilik soladilar. Hammani Buxoriyga qarshi undaydi. Madrasadagi talabalar ham ketishga majbur bo‘ladilar. Bu ham yetmaganidek, hatto o‘z niyatlariga yetishlarida Haris ibn Abdul Barqo va Muhtasib qalandalardan xam foydalanadilar. Natijada o‘z ona shahrini tashlab Samarqandga ketishga majbur bo‘ladi.

Dinimizda mazlumning duosi qabul bo‘ladi degan gap bor. Hayoti davomida qayerga borsada, tuhmatga, bo‘htonu ig‘volarga duchor bo‘lavergan alloma birinchi marta qarg‘anadi. Buxorodan ketarkan ichki kechinmalarini quyidagicha ifodalaydi:

Buxoriy
So‘nggi damda Vatanimdan etdilar judo,
Endi esa qarg‘anaman, ey bor Xudoyo!
Kim qasd qilgan bo‘lsa, ahli ayoli-
Barchasiga, yolboraman, yuborgil jazo,
Ey Ollohim! Ey Yaratgan, Ey bor Xudoyo!...²⁵²

²⁵¹ Qo‘chqor U. Imom Buxoriy . – Toshkent: O‘zbekiston , 2020 . – B. 25-26.

²⁵² Qo‘chqor U. Imom Buxoriy. Toshkent. O‘zbekiston nashriyoti. 2020. B -100.

Dramaning so‘nggi oltinchi ko‘rinishidagi voqealar Xartang qishlog‘ida sodir bo‘ladi. Xorijda ham, o‘z yurtida ham qadr topmagan allomaning umri quvg‘inlikda o‘tadi. Xartang qishlog‘idan ham ketishini talab qiliganida umri payoniga yetganini his qilgan alloma hasadgo‘ylar, bo‘htonchilar, riyokor va zolimlarning zulmlarini barchasini kechirib, hayotni tark etadi. Buyuk alloma Xartang qishlog‘ida jon taslim etadi. Asarda bosh qahramon Imom Buxoriy obrazida dramaturg Usmon Qo‘chqorning eng muhim badiiy-estetik g‘oyasi, ya‘ni, ma‘rifat va jaholat, ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi keskin to‘qnashuvlarda doimo ma‘nan-ruhan g‘olib bo‘luvchi yengilms iroda, ulkan bilim sohibining ezgu amallari singdirib yuborilgan.

Xulosa shuki, tarixiy dramada mahoratli adib va tarjimon Usmon Qo‘chqorning katta badiiy tafakkuri bilan yaratilgan “Imom Buxoriy” tarixiy she‘riy dramasida buyuk muhaddisshunnos allomaning hayoti va ezgu amallari bugungi zamondoshlarimizga yorqin bo‘yoqlarda badiiy ifodalab berilgan. Dramaturg Imom Buxoriy hayoti va uning qarama-qarsiliklarga to‘la hayotini tushunarli va soda shaklda yetkazish uchun badiiy konfliktdan barcha tip va ko‘rinishlaridan unumla foydalangan. Qolaversa, Imom Buxoriy obrazi uzoq o‘tmishning buyuk allomasi sifatida, islom dinining chinakam targ‘ibotchisi va katta ulamosi sifatida zamondoshlarimizga faqat va faqat ibrat bo‘lib xizmat qiladi. Shuningdek, dramaturg U.Qo‘chqorning uzoq tarixga murojaati, hadis ilmining sultoni Imom Buxoriyga bo‘lgan katta ehtiromining natijasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdusamatov H . Drama nazariyasi. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at, 2000.
2. Qo‘chqor U. Imom Buxoriy. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020 .
3. Rahmatullayeva D. N. XX asr o‘zbek dramaturgiyasi va teatr san‘atida tarixiy drama (shakllanishi va rivojlanish muammolari) diss...Toshkent, 2004.